कै. त्र्यंबकशास्त्री भट यांचे संग्रहापैकीं. वाई

क्र.नं. 9

राजवाडे

६/१०४१

अंक

शाखा व्याकरण

ग्रंथनाम भाष्यप्रदीपोद्योत

ग्रंथकार नागोजीभट्ट

काल

पृष्ठ

स्थल

वि. का. राजवाडे संशोधन मंदिर
क्रमांक..........
हस्तलिखित ग्रंथ संग्रह

" Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(आचमन - १)

(१)

अथत्रिवर्णप्रथमाध्यायप्रारंभः॥

वि. का. राजवाडे संशोधन मंदिर
क्रमांक..................
हस्तलिखित ग्रंथ संग्रह.

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(2)

कै॰ टी॰ ण॰
१ ध्य॰

श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः नत्वा सांबं शिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरून् पाणिन्यादिमुनीन्व्याख्यातॄन्पितरौ च सतीशि-
वौ १ नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः २ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताश-
नात् शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ३ नानाविस्तीर्णमुनिवृत्तीर्णमध्यानामपि बोधकृत् भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वे हंत यथाम-
ति ४ भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति सर्वेति त्वंकारो नोपपंचमश्लोकेनोत्तरार्धेनान्वयः सर्वो-
कारत्वं सर्वोपादानकारणत्वात् महादेवत्वाद्यपि हरूपस्य रूपाभावात् निराकारत्वं कर्तृत्वादि व्याख्यसहसे सर्वेश्वरत्वे इति
श्रुतेः श्लोके द्विपत्वं विगतो द्विपत्वेन येश्वयसच स्तुरित्यादिश्रुतेः सर्वत्रप्रसभीकरणानुसन्धयेवैतन्येनैव इंद्रियाविषयत्वेनेवाती-
द्रियत्वं सहस्रदपताम पंचेधर्मः शतभुविज्ञापितिर्तनत्ववृष्यते तामतीतं स इंद्रितीमित्यर्थः शंभुं च सदैवेति भावः नन्वीहराम
स्माभिः कृतोनग्रस्थतदस्यतस्त्राहद्रश्यमित्यादि भाष्यपोचितैरिसमछल्यमाह ५ सानेति तत्त्वमस्यादिवाक्यजनि-
ताखंडाद्वितीयसच्चिदानंदब्रह्माकारा हृत्ति धीनंतरे यो वर्ततेनसंमेध्युमित्यर्थः नारायणमित्यादि सर्वेनरसमूहां-
तर्यामिणमित्यर्थः सर्वेंद्रियावेदरूपात् द्धियामिनं कुर्वन संहरभविशेषणप्रेमे संप्रेसमुचितत्वाद्वागधिदेवतां
नमति प्रकृत्याइति दैवतं पांडित्य संप्रदायशुद्धिं द्योतयन्गुरुं नमति पूरेति व्याकरणमीमांसातर्कीणा- राम
मित्यर्थः धीमतः ऊहापोहकुशलस्य महाभाष्येति व्याख्यातृत्वेप्यस्य प्रद्यादिकथनेनान्याख्यातॄत्वादि १

त्व

तरभाष्ये वैलक्षण्येन महत्त्वं स्ववारपारयोर्भेदं सूपतेनेनेति अवंसेतु प्रथागामं संप्रदायमननतिलंघ्य स्मर्थः श्रोऽङ्गसंपरि
हरति भाष्यमिति मयूरव्यंसकादि समासो रूपकं चेति बोध्यं पि प्रुनत्वं दुष्टत्वं नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह नत्र्यापीति तत्र
संसारांशा एवात्र निवद्ध इति भावः ज्ञानैरित्यनेनासंतत्र्यपासंकोचः पंगुवेदित्यनेन व्याख्येयांशपरित्यागो व्याख्यानेस्यावि
स्तृतत्वं च बोध्यते यद्यपि पाणिनिना व्याख्याने नितिश्चारणात्मादि ... तेः संक्षेपासनाहाविचप्रस्ताव मपरिहारार्थितेप्येवो त्र
माधिकारिप्रवृत्तिसंभवात् प्रयोजनं नोक्तं वार्तिके कृतापि शास्त्र पूर्वं वै प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं नेद
निर्णीतं भगवांस्तु विवरणकारत्वान्मंदाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्रागेव कप्रयोजनप्रतिपत्तिश्रवणात्मावबंहितेष्ट स्वर्गापवर्गादिप्रयोजनो
पयासात्मा ... आह भाष्यकार इति तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयप्रयोजक एव शास्त्रज्ञानस्य
ज्ञानविषयस्य च शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यं तज्ज्ञस्य शुद्धि कारी ... तपादुष्टेति पादकभावः संबंध इति अथ वा देवलब्धं नत्तुकानि पुन
रिसादिना प्रयोजनानि वक्ष्यन्ति तेन येन तत्समनन्तरम् ... इतरेषां प्रयोजनं प्रयोजनानीति व्याख्यातुमिति स्वशब्दानुशा ह
सनमित्यादि नेति शेषः तावत प्रथमं आवचे इति पदार्थं ... नामानंतर्याद्यर्थकत्वमिरसायचेति शेषः भाष्यतादेवचस्वा
रव्याख्यानमितिभावः ननिवर्ति विना व्याप्यम शब्दोधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह स्वरितेनेति परांतरैः शब्दप्रधिकारार्थमूला
पुनःस्मृत इति पदैः व्याख्यातुमिति अधिकारार्थत्वेनेति शेषः अथेति शब्दोधिकारार्थ इत्युक्ते आनंतर्याद्यर्थकत्वमप्रमाणमिति
न्याय्ये इतो यमितिभाष्ये योपमस्मिन्नाक्षेप इत्यर्थः विस्पष्टेति न वेत्यो साराध्वर्ययरता पादे ... नतथात्र मंगलं न वृत्तंपि ता

(3)

कै॰ टी॰ णे॰ २

मित्यर्थः ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थशब्दोऽनुपपन्नः तत्राह । अधिकारेति । प्रस्ताव इति प्रारंभ इत्यर्थः । प्रत्या
ख्यायमानस्य अथशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः निपातानां च द्योतकत्वमिति निपातानां द्योतकत्वं चेत्यर्थः उपसर्गाणामि
त निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयपक्षीकारस्याप्यं विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् उपसर्गाणां तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गति
र्गतौ चेति सूत्रभाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः अतएव सोपाधिकस्य नेत्युच्चैरित्यादि संगच्छते प्रारंभक्रियाविषयत्वद्योतकस्याधि
अथशब्दस्यान्यार्थे नीयमानत्वादिर्धावन्मंगलत्वमपि तु भव्यार्थे मंगलशब्दः प्रयुज्यते इति फलितं परे तत्रैवाचकत्वमेवेत्येतेना
धिकृतमिति चेत्तदर्थं वदंति भाष्ये प्रयुज्यतरस्तेनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकस्थितु मस्याधिकारार्थत्वं ननु कृ आदिसूत्रमारि
भाषिकमिति ध्वनितं ननु विवरणे अधिकृतमिसाधिवाचकपदाभावाद्योतकत्वानुपपत्तिरित्यत आह अनेकेति उच्यतेऽथ पते
त्रिमते इति मतोपतेरीत्येतावतैव द्योतकत्वमिति भावः ननु भाष्ये साधु शब्दानुशासनं पदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपप
न्नमत आह आकरणस्येति अन्वर्थत्वात्प्रयोगेनाभिधानोपपत्तिः अनुशिष्यंते अनेन साधुशब्दा इति विशिष्य ज्ञाप्यंते नेनेति
करणल्युडं तत्र शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदोपादानं नाम नाम्नितो रभेदात्
नाम करणाय नादि शास्त्रमधिकृतमनुत वैदिकमात्रविषयं प्राप्ति शास्त्रमितीति परे ननु कर्म निवेत्ति निषेधातकर्थकमेवष्ठं
तेन समासोन आह अथचेत्याप्ययेसेति उभयोरुपादानत्वोभयप्राप्तिरिस्यात्मानेरत्ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्याम राम
२ शास्त्रमिति सामानाधिकरण्यमनेनैवाप्यर्थं शास्त्राणामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनां चकेषांश्चित प्रश्नस्त किं लौकिकमात्रविषय शा २४ २

(3A)

पिसमासनिषेधः कुतो नेसत्त आह रथेति चे समेसपर्णे तथा रुक्मिणीस्तु द्वादशि हितपक्षेवसमासनिषेध इति भावः भाष्ये शास्त्रमिस्सम्यक्
त्वे व्यत्वेनेति शेषः विवरणकारस्तोदाहरणान्तव्यत्वेनेति शेषउचितइ मन्येनशास्त्रं तं वास्मभाधृत्वरूपे कर्मयो जनसंबद्धत्वादथ्यं सामा
न्यशाहत्वादितिलोकव्यवहारेषु नावपभ्रंशेवचाहशाह्वमकोमार्दीतिभावः नन्तु शीर्दीन प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यर्हवीपेषु
विशेषे प्रवृत्तिर्वाचकेसाधीतद्विशेषप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह द्विवेनेति ब्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः ब्रा
शिलादीनामित्यादिनापभ्रंशासंग्रहः उत्तरपद्यार्थसंग्रहः स्वर्गेषु यज्ञेस्वकर्मस्वर्तनोपरामर्शेनेत्याह उत्तरपद्यार्धोतर्गतस्येति
लतः ष्पष्टपुषित्सविषयसेसर्थः उत्थानेनस्वमहावाक्यन्यथुक्या वेदांगत्वादिति न तेवागमस्ति इंश्रुतेनेनतंत्रीशब्दादीनां
मविषयतास्विता नचवेदांगत्वादिकाएवविषयाःस्युःतद्गतश्रेमाण्यं संदृसीत्याशुभ्मोभयोरपिविषयत्वात् नन्तुविद्वान् दे
स्वरूपश्रस्तातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वात् वेदस्यापि लौकिकांतर्गतत्वात् भेदेनाभिधानं नयुक्तमत आह वैदिकानाम
पीति वैदिकानां लौकिकत्वे पीति पाठः तेषां त्विति लौकिकानामपि... संवर्णप्येव तत्स्मरिहारस्तेषां तु सर्वत्रेति भावः भाषाशब्दानामि
ति भाषाशब्दोऽयमशब्दो लक्षकत्वव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः सर्वं च वेदमात्रांतर्गतेकर्णेभिर्द्वासागरमागमीत्याद्युक्ति
रिक्तपरतालौकिकशब्दस्य तेस्तथ्यवहारादर्शनात् अतएव गोरथ अश्वस्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वे संगतिरितिभावः लोके
स्वरानादरात् वेदेतदादरात् स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शंनस्त्यादीनां वैदिकोदाहरणत्व संगतिरिति भावः
लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमाह तत्रेति पदांतरसमभिव्याहारेणस्वरविशेषाश्च वेदे वाक्या

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(५)

कै॰टी॰वी॰रण

३

नाम्नुदाहरणत्वोक्तिरिसपि बोध्यं लोकवेदसाधारणतयापाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवाभ्यर्हितत्वेन तु शास्त्रान्तराप्रवृत्तेरिदं व्याकर
णस्येति उक्तरीत्याग्रे परे भाष्ये लौकिकास्तावदिति तावत्पदेन तु क्रमे पूर्वं लौकिका उदाहृतं ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः वैदिकानां प्रथा
नत्वेपि लौकिकानां पूर्वनिर्देश स्तद्वदारस्यचनार्थः अभेदेन लोक इति अभेदेनैवेत्यर्थः शब्दपरत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति
प्रयोगाभावादिति भावः पुरोवर्ति व्यक्तिपरत्वं नो वा चकारित्ति सास्नादिमानाकोप मिति प्रश्नं अयं गौरयमेव वर्णः श्रुत्वा इत्यन्ते रस्यालेसंनि
हितमुद्दिश्यतादात्म्येन शाब्दविधेयताप्रतीतेरितितात्पर्यं शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः सम्बन्धे चेदं पातंजलभाष्य इतिसं
ज्ञायामसत्यामपि हर्यादिसंमततया व्यवसायिते अत एव ज्ञानात्मिकेव तेऽपि रिवरामेति व्यवहारं नाममाने भंगः पिनाकि न इत्याद्यो
शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः अयं गौरिति भाष्ये अयमस्य स्वत्वात इति चोद्यः किं प्रत्यात्तेन इदं गौरित्यत्रेत्या
दिकः शब्द इति कः शब्दः शब्दाभिधेयपरतिप्रश्नः मतिनासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादिषु नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वा
कानुपपन्ना नहि तेऽपि गौरिति शब्दजन्यबोधे भासेते इति चेन्न गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात् तेशब्दार्थयो
श्वतत्वात्तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तत्त्वं कोपपत्तेः पर्यायपरमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्य
भेदः यद्वा गुणसमुदायो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्य भाष्यसंमते समुदायस्य गोशब्दवाच्यत्वं स्पष्टमेव तगु
णादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शंकाबोध्या अत्र गौरिति विज्ञाने इति सामान्यात्तथा तदाकारस्य सत्त्वादिज्ञानेपि गुणादीनां सा राम
मान्यरूपेणाज्ञातमत एव अमतस्य स्पष्टेऽपि अत्राग्र फलादौ रसविशेषादिजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादिसन्धेन निरूपिते ३

(4A)

वितत्वं जुषायां यत्नादिति समुदायोपहत्वापि वन्नेतेतस्येवषनस्तहत्वेन सरस्तनेन परामर्शः प्रद्याप्रसिद्धौ ननु यदि लसमनवं सकत्वे
नेत यच्छे विनष्टं सकलिंगमेवोचितमत आह उदि चपमानेति सिद्धवल्कीर्नेन सुहेत्वः शक्ति पायत याविधेयतया वाकीर्नेनंप
तिनिर्देशः यथाज्ञोत्संहि यत्ना प्रकृतिजेलस्येस्याहो स्त्रीलिंगानिर्देशः तल्लिंगमितितयोर्लिंगमित्यर्थः भाष्यफके हेतुमुपपा
दयतिभिन्नेंद्रियेति सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेंद्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः यदि च द्रव्येति यदि द्रव्यं शब्दश
ब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः तथा हि सति द्रव्यारंभो नान्तं श्रोत्रेतरेंद्रियग्राह्यत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यं तत्र द्रव्यस्य क्रियाया
श्चयत्वात्स्वर्वं सुक्तिः क्रियागुणोच्चेनास्याश्रयाविति तयोस्ततः एवं युक्तिः वैशिषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागादीनां
क्रियात्वं ध नयितुं गुणात्वात्क्रियोक्तिरिति ध्येयं तर्हि सुखे इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशंका परेवाक्ये इति शब्देन प्रकारार्थेनुसु
रभ्यादिभेदभिन्नगंधादिलिंगसंख्यादिरूपगुणसंग्रह इति नन्वेतां न तु शब्दस्यापि गुणत्वात्गुणेनामसंद्रस्तु अरम
संगतं तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नामतदित्युभेरासंगृहीतिरितित्वेन्नधर्मविश्लितोगुणोनामसद्यथात श्रोत्राग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां
शब्दत्वेनिरस्तेकिमुत्तरग्रंथेनेत्यतआह अनेनेवेति गोशब्दार्थेवैषां संभवादिति अभेदसंभवान्नेतद्भिन्नाभिन्न
स्यतद्भिन्नत्वमितिन्यायेन शब्दत्वाशंकातेषामिति भावः यद्वा गोशब्दार्थेगुणसमूहसमूहितया एषां संभवादित्यर्थः शा
ब्दव्यापारो रोमावादिः एकत्वमिति अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणं नित्यत्वेन संयोगनिरासः एकत्वेन प्रसभिन्नाप्रसत्त्व
रूपं प्रमाणं दर्शितं भूतशब्दप्रयोगात्तु पयाप्ते परिहरति सत्तारंभमिति एवं हि द्रव्यवदाप्र इत्याद्यापत्तेः सामान्यस्कृतेः सर्वसा

कै·टी·वी·रण ४ मान्यविषयत्वेन प्रवृत्तावपि संकोचे कारणाभावाच्च उपमानकथनस्य प्रवृत्तेस्तु प्रयोगाच्चाध्याहारे गौरवाच्चेत्तेरं स्तुतं किं तु स्वरूपवा
चीसं वृद्धिसंज्ञास्तु अस्य भाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूतइत्यस्य स्वयं कृत्रि[illegible]माणा आख्यानरीत्याः स्यापि आख्यानसंभवात्पितृभू
तेरस्य आख्यस्य आन्यशब्दप्रयोगः साहचर्यपर इति साहचर्यप्रतीतिनिर्वत्वस्य साहचर्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् भाष्ये आ
हूतिनीतिः संस्थाने च आक्षिपते अवच्छिद्यते स्वाभ्यां नयेति न्तुसमैरिति भावः नीतिमात्रपरत्वे जात्यां हूतिश्च कृपुः पदा
र्थइति सूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् अस्य भादौ न द्वानाच्चेतस्य शहत्वा शंकानेत्समाधानाभावेनन्यनतास्यात्सिद्धे शाब्दो
र्थेति वार्तिक आख्याने भाष्य तस्यापि पदार्थत्वं निश्चितं चकैयटोत्स्येतिते दभिन्नाभिन्नस्य तद्भिन्नत्वमिति न्यायस्तत्रूपत्रू
स्यभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः यथा परमकारणकार्यं घटानेके परमकारणाभेदः अत एव सुखदुःखयोर्न
कंचनापि धूं जलकरकयोस्तत्र कुंडलारंभकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् एवं गुणसमन्वस्यानुवृत्तावयवभेदस्य
वाच्यत्वेपि समन्वितानां तत्तद्रूपेणावामूलान्ते तेषां शाब्दत्वाशंके तिभावः प्रच्छतीति प्रश्नविषयविशेषांतराभावात्तात्मान्य
रूपेण पृच्छतीत्यर्थः भाष्ये उच्चारितेनेति शरीरमात्रतानामि[illegible]नकेदादिस्थाने रवयवद्वाराभिव्यक्तेनेत्यर्थः अत्रविषया
णां तेरवयवैर्गुणैर्ह्रस्वोपलभ्यंते संप्रत्ययोज्ञाने नतु प्रत्यायकशक्तस्य वर्णसमन्वह्रूपतया येनेसेकवचनमयुक्तंन
चेवनभितिवत्समूहाभिप्रायं तत्समन्वस्य स्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् तत्राह वैयाकरणा इति वर्णअतिरिक्तपदा राम
नभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समुदायस्य वानाद्य इत्याह वर्णानांप्रत्येकमिति द्वितीयमनूद्य दूषयति-आन ४

र्थकत्वे तु प्रत्येकमिति प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तत्तु न युक्तमिति शेषः यतस्तत्र नयं हयं उत्पद्यमानस्
समुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति तत्राद्यं दूषयति उत्पत्तिपक्षे इति उत्पन्नस्य भावादित्यस्य समुदाया
भावादित्यनेनान्वयः द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति इत्यभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः ननु पश्चादयेपि पूर्ववर्णानुभ
वजसंस्कारसहकृतोत्तमवर्णानुभवे हेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वमस्तु तत्राह एकस्मृतीति ननु तत्स्मृतित्वे सर्व
दार्थप्रतीतिप्रसंगो तत्राह नादेति नादो वर्णः तेनुपेन क्रमेणानुभूता वर्णास्ते नैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन नार्थ
प्रतीत्यविशेषप्रसंगोन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यंजकत्वाभ्युपगमात्तत्कथं प्रवोक्तहोषान्वित्यादौ स्तात्पर्यात् तत्राह ह्रीवस्त
रणेति इदमेकं पदं एकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्वे तदेकत्वप्रमाणं अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे हेतुमप्रमाणाभावा
त्क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणादर्शनात् तत्तुपाठेनानारंजकादि आहितनानावर्णोपरागः क्रमेणत्यास्फुरि
२। तु च्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरूपः स्फोटस्फुरति सम्यग्मनसा ग्रहणामिति इति शेषः तत्र येनेत्येकवचनेन ऋषिणा
नामिति बहुवचनेन चानेकोच्चारणविषयोगरिम्यत्वेकत्वं सूचितं एवं च तेनैव बहूनां तेन घटपदादिबोधकसाधारण्येन वाच
कस्यैकत्वं सूचितं भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याशयः स्वात्मकमनूषापाशक्तिवादेद्वयं नन्वेवं तत्स्यतात्वोच्चारणापारविष
यत्वाभावादुच्चारितेनेत्यस्य युक्तमत आह प्रकाशितेनेति अभिव्यंजकेति शेषः भाष्ये अयमवाप्रतीतपदार्थक इति लोके
व्यवहर्तव्येषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः गौरित्यादि यत्रापितदा वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः तस्मादर्थबोधकतान्यथा

(८)

कैयटे स्पष्ट ५ रितरमणीयस्येव लोके सिद्धतादर्शस्येव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यं तदाह अन्ये त्वेति संग्रहादौ तत्परसूत्रभाष्ये वेस
र्थः ध्वनिपदेनात्रैव स्वरीस्फोटपदेनाभिव्यक्त कत्वादिकोऽभिधानव्यस्यान्तरः शब्द उच्यते कथमस्येति कर्यत्रिसस्व
र्तमानार्थत्वादित्यर्थः भाष्ये कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति शब्दज्ञानफलं व्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः तदाह किं स्वेति
शब्दज्ञानद्वारा अध्ययनस्य तेन ज्ञानमात्रस्य वा प्रपरिहारः फलं उत ईप्सितं मविकिं विहितेति प्रश्नाशयः रस्यार्थः प्र
योजनं शब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं किं विहितमिति वेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः अत ए
वोत्तरे आगमपदोपादानं नेनेषु समनन्तरं सवेतेनेस्य शेषः तेनैव कवदु वसंवेकुत्सितकत्वान्यत्रे वाकुवचनमुत्तरे एकवचनं
बोध्यं पुरुषार्थो धर्मो मोक्षस्य ननु शिष्याचार्यसंबंधः एवम् कानेदरस्तो हेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह लोके इतिन्या
म्ये हितितिश्रमेण पाठांतरं कल्पयेदित्यर्थः नन्वाचार्यवचनात् भ्रमनिवृत्तिः अशांशंकमाने स्ववित्यासात् वेदा पवित्र
ह महाराष्ट्रपि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याशयोऽर्थ चेति एवं च वेदार्थज्ञानद्वारकं श्रुतत्वेन मे त्रेसद्धिहितकर्मानुष्ठा
नस्वर्गस्तु स्वं उपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्यात्मा मासपुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः विकारहीते
लोपस्त्वनविकारः इति प्रमाणाणि तः भोवलपूर्वदावादे सोऽन्त्र विकारः तदग्रहोऽर्थ इति इदं चरः आगामी साधर्म्यमात्ररूपकं एतेषु
तेनोत आभवि आभो चेत्यने नैवमस्यापि सिद्धत्वात् एतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तं अन्यार्थमात्ररूपकेन तेनैव मस सिद्धेत्वं स्म
इं शे निपातना प्रमणवे पर्य्यात् निपूर्वंत ग्रहेर्घ त्रेविधापकाभावाह इंडत आमौ वेति भाष्ये स्वल्पपीति निपातसमुदायो ५

निःश्रेयसार्थः ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः ननु प्रकरणे ये मंत्राः पठितास्तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्या
शंक्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह इहेति यस्मिन्नाग्नेयादौ यागान्तरेण सौर्यादिना प्र
कृतिविकृतिभावः स वर्गः मत्र इहेदं वल्लैकदेवत्वादिसाम्येन वोध्यः अस्य अपठितमंत्राणां कल्पनमन्यत्रागमनं मत आह प्रकृतिवदिति
यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदेशेन तत्स्वभावेन पदार्थोऽप्यतिदिश्यते इति
कर्तव्यतापेक्षाभावनायाः साकांक्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवद्विकृतिरिति मीमांसकस्मरणिः पदार्थानां गतास्तु मंत्राः तत्र अग्निसंबं
धिनिर्वापप्रकाशकमंत्रस्याग्निपदस्य सूर्यसंबंधिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तत्र पदस्य तत्स्थाने सूर्यायेत्यूहस्यमित्याह न त
ह्याग्नेयीरिति मंत्रे ऊह्यते इति पदस्योहेन मंत्रे तत्पदस्याकरणस्योहः अनेकपदसमुदायो मंत्रप्रत्यभिज्ञानान्न हृदि नेत्सु
दायो मंत्रत्वस्य व्रतहानेः कर्मणः संगतत्वं चेति वोध्यं सोऽपि प्रकृतस्य अत्र न स्यात् ऊहज्ञस्य ह्यार्त्विज्यलाभे न इष्टकाम्यसिद्धाऽर्थ इति
कस्तु खसिद्धिः फलमिति वोध्यं भाष्ये लिंगपदं च प्रकृतौ सद्रूपलक्षणं यथार्थमिति अर्थप्रकाशनसामर्थ्यमानति लघनेने
त्यर्थः ननु वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह प्रवर्तक इति नित्यकर्मतामिति एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणा
ध्ययनस्येत्युक्ते नित्यत्वं वाध्ये यशेयपदार्थे विशेषणीभूतोऽध्ययने ज्ञाने यो वौध्यं च अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरस्य स्वाध्यायनं काम्य
मेवेति सूचयतीति कश्चित् निष्कारण इति कारणशब्दः फलपरः ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपफलमस्त्येवेत्यत
आह दृष्टमिति अध्ययनादिनि दृष्टकारणानपेक्षत्वं विषयेऽस्ति इत्यनिष्कारणो वेद इति प्रयोगः आगमपरैः श्रुतिः स्मृता

कै. दीक्षली धी

वपि जनमेजमायुपारव्यानवत्सौत्रपेयव्याकरणस्यापि निष्फलताबोधनत्रुपपद्यते पद्यते प्रहतेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या
विहायैव व्याकरणाध्येपि अनादित्वरूपनिस्फलतावानिति स्फुटमात स्वनिसफलत्वबोधनमितिबोध्यं धर्मत्वं च वेदस्य सूत्ररूपप
लसाध्यतया धर्मत्वेनाधिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनोपचारिकमित्याहुः षडंगः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछंदोज्योतिषा
गसहितः वेदः स्वशास्त्राखारूपः अध्येयः स्मृतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेतिबोधः पद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्येवक्ष्यमा
णयारीत्या वेदत्वं शाहतत्वं धर्मो भयनिष्ठत्वस्यापि सेपरसमसमस्पगर्भवोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमिति सर्वेषां तात्पर्यमतेर
वसमानमहिमानानामधीयानानां च केचिदूचे अंतेशेविशेतिवदंति भाष्यकृतस्त्वध्ययनज्ञानयोरुभयसमुच्चयपक्षः अ
यं नेनालाहृशास्त्रार्थधर्मेत्वत्वपतिस्फुटमात्रमिलितस्येवधर्मत्वबोधनात् तथा च आमः वेदार्थज्ञानपूर्वज्ञानतयैवाध्ययनं द्विजः
कुर्वन्स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये इति जपपरं ममर्माध्येकर्ममात्रो फलक्षणं साध्यतोऽस्तु ज्ञानानुकूलो मननः प्रतिथा
नुविषयेंद्रियसंयोगसपादनादिरूपो व्यापारो यत्रसमं ना जेविधेयत्वं एतेन ज्ञानस्याविधेयत्वादिहं विंसमिस्य या
त्त नन्तुगुणानां परस्परसंबंधाभावात् षडंगेष्व प्रधानमित्यत्रुपपन्नमत आह परेति एवं च वेदार्थज्ञानेन व्याकरणं प्रधा
न करणमितिभावः भाष्ये प्रधानेकृतो यत्न इति प्रधानविषयेनिर्द्दृतरसमर्थः अन्यथा यत्नविषयकृतेर संभवादसंगतिः स्या
भाष्ये दित्येवं फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः एतच्छास्त्रं च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यं राम
एवं च व्याकरणाध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रसवायस्य परिहारकृतया स्वनिष्फलत्वमितिबोध्यं अत्रस्वामि ६

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(7A)

स्तनेनविवक्षितंदर्शयति अथ्यापनमितिलाघवंचप्रतिपदपाठापेक्षमाप्र कृत्स्नादिविभागेनान्वीनस्यविवक्षितं ननुसंदेहः संदेहाभा रव्या
वेः सचनासंभवात् अभावस्तस्मान्नित्यत्वात् तन्नचेष्टं सः तन्निर्दिष्टपदव्याकरणज्ञानवतः संदेहसंदेहाभावेनतदसंभवात् प्रयस्तलेधी
तव्याकरणस्यापिक्वचित्संदेहः सतद्विषयपदवैयाकरणालोभावेवानेववेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोत आह प्रागभाव इति तस्य
रिपालनंचशास्त्राध्ययनफलं ननुस्वरूपेतस्याजन्यत्वात् तस्मान्नतत्प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनंप्रागभावस्यप्रतियोगिज
न्मनाश्यत्वात् इति बोध्यं भाष्येयाज्ञिकाः पठन्तीति ये तु कोऽयंभावो वैदिकाः याज्ञिकास्ते पठन्तीस्पष्टः ऋषिः पठति श्रणोत ग्रावाणा
इति वह्नयोगः तत्र अश्विर्वैदः सत्रसत्रे भाष्ये एतद्भ्रमयोगः तामप्यनेदुहो क. स्तर्हिनिष्पन्नस्य आह पदं पदेति ननु अहो एत्वादी
नांवहुलादहून्नामनुग्रहान्याय इति प्रथमतोभिधानं मुख्यमतन्त आह मुख्यानीति प्रधानत्वादेवतेषांप्रथमतोभिधानमिति
भावः तेषांप्रधानत्वंचपरेपदार्थज्ञानाधीनत्वेनांतरंगत्वात् वक्ष्यमाणानांचबहिरंगत्वात् हाय शाब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयतो
हानुषंगिकत्वंबोध्यं ननु अपशब्दकवचनमत्रेपपन्नम् अन्तनाभ्यसनेनसामान्याधिकरण्यादत आह अनुपदिति इमानि चेति
चः समुच्चये भाष्ये प्रयोजनानीति प्रवर्तकानि फलानि वेसर्पः तेनैववक्ष्यमाणवाक्यानिप्रवर्तकानि तद्योग्यानि फलानीति विवेक
ः ननु रक्षादिभिः सदैवैतान्निकृतोपठितानीत्यत आह अनुषंगिकत्वादिति एषामानुषंगिकत्वं तेषांप्रधानत्वंबोधयितुं तथे
क्तिरितिभावः ननुपरावमभवृत्तस्यानप्राप्नोनेति अक्तौ पराभवस्यापशदभाषणफलत्वावगतेः पराभूतामामेमेसद्वेष्येपमि
तिवक्तुमुचितमत आह निर्दार्थेवाहेनेति द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादितिन्यायेन पस्पशायी

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(8)

कौ॰टी॰रण॰ ७

स्तु तु र्भवति न समायं श्लोकं शृणोतीत्याह तवपापश्लोकश्रवणस्य माशास्त्रमा अपरत्ववहस्यनिंहामात्रपरत्वादिति भावः अकर

णाद्वेकत्वं गोपनिषेधः केचित्तु हरिति अत्रा तु विधीजं तु सर्वं स्तुतः साह समनिष्ठतादि भाषाकृन्मेष इति पदेषि सर्वस्य हे इस त्रेप

हेयग्रहणस्य वार्त्तिककृतो कत्वादिति भावः ननु नेरहित्वं किं तेषि कः पुनः अयोगोतत्राह लक्षणेति न श्लेषितवै रमेतेन न श्लेष

भावाविषयमिति अमनि हत्यर्थे तहि वरणं नाप्रभावेन नेति हवै इति प्रसिद्धेः अप्रशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्य वतत्र

शचि॰ शान्त एव प्रसिद्धमिति भावः ननु श्लेषो नाम पुरुषावेशो बोद्धेशो बोवेसकृपममपेशावीतत्राह यमितिनिरावचनात श्लेषोऽन्ते

रिति भावः निंहा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पापस्याथन त्वान एवं च श्लेषाइत्यस्य निंधा इस र्थ इति स्फुटं अत्र सर्वनामत्वा

त्तेस्सो मासेराह स्वरेणेति आद्यादित्वादितित्व तनिमस्य पछ्व्वा पसित्वाहाह पर इर्थेति मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं

लतोर्थांतरमिति न केवलं तदर्थं नाहमेतावत्न किंतु अनवा योस्माद न ठाराहं सको पीत्याह वागेवेति यथाध्यपुष्टुलता

देमाघजमानेध मीत्यत्तिरेवं तत्कृतोपशब्दप्रयोगात्रनिमत्वमेवाप इत्याशयः तत्र दृष्टांतमाह यथेति इत्रेणेतिहेतौ

तृतीया फलमप्याह हेतुः मंत्र इति न वोहितत्सकर्थं मंत्र इत्यमितिवाक्यं मंत्रशब्दस्य बोधकपरत्वात अत एव मंत्रोही

नः स्वरत इति प्रसिद्धमपिशिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितं तत्रत्यमंत्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति स्व

चयितु शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वेव हु ब्रीहितत्पुरुषयोरविशेषो तत्राह तत्रेन्द्र इत्येति शाहेरर्थं तात्पर्येणादिकृ राम

कुत्रप्रत्याद्गणे निपातनात्र कृस्वतं शामेस्त्कतेत्संबोधनत्रिभक्त्यभावा याह इन्द्रशत्रुस्तस्यैति नन्वत्रे पशदर्के ७

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(8A)

णीत्येकश्रुतौ नासाम्यं सर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तं न च तत्पक्षे वास्तु० ज्ञातपदप्रब्राह्मणतद्भाष्य
विरोधान्नत्र हि आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्पष्टतेके श्रुत्वादेत आह अल्पमानस्येवे
ति तदुक्तमनाम्नाने ष्वमत्रतमिति न वास्माभं त्रले लौकिकशब्दे नक्रियमाणस्य कर्मणः कर्मफलेजनकत्वमिति
वाच्यं स्वर्गा यत्वेस्मारे लौकिकप्रयुंरे तस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलेजनकत्वच इयपत्ते रित्याहुः नत्वधीतमवि
ज्ञातमिति विरुद्धमत आह अविदितेति शुष्कैध इति सांतत्वी वैधःशब्देनादंतपुंल्लिंगेनवानिर्वाह्यं निरुक्तेतु पत
गृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृहीतं पाठतः अविज्ञातमर्थत इति बोध्यं भाष्ये तस्मादनर्थकमिति अनेन
निरर्थं वा रेत निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः अतोनि
षिद्धमध्ययनं माभूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यं एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यप्रदिते कः शब्द इत्यादि श्रु
तिमूलमाह भाष्ये यस्त्विति अभ्युदयहेतुत्वं अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वं कृत्स्नोधीतव्याकरणः लेशेनास
रणा सर्वं कः यः प्रयुंक्ते इति फलति विशेष इति अर्थविशेष इत्यर्थः तदाह सद्वेति साधर्म्यात् साधर्म्यं फलका
रभेदाद्दोषात् भाष्ये यथावत् अदुष्टत्वादि दोषरहितं वाग्योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागो नाथविशेषपर
त्वेन देतीति वाग्योगवित् श्रुतत्वादिति एकत्र जयमाप्ति दोषमोश्चकारेण समुच्चयमतिणस्तात्वेसपि बोध्यं दोषदर्शनादिति

(१)

कै.टी.व्रण तु.
८

शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरतया व्याख्याने सामंजस्यमत आह प्रयुंक्ते इति आभ्ये
कृत एतदिति वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्या
धर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह अपयेति एवं चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् यद्यत्विरोधि
नेतद्विरोधिफलकं यथा श्लेष्मकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः एवं च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादि
ति नेदं युक्तं व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यं ननु स्वस्य धर्मोपि तथाविधधर्माधिक्याय अध्येयं व्याकरणमत
आह भाष्ये भूयानिति अपशब्दज्ञानं धर्मजनकज्ञानभूयस्त्वादित्यर्थः एवं च पतनहेतुः पापजनकत्वेप्यधिकध
र्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेपीति भावः अल्पीयान् सः ज्ञानादिति एवं च प्रवृत्तिप्रसक्तिस्तत्सोरपरनुपादेयं तदि
ज्ञानमिति भावः नन्वेवं सामर्थ्यात् वाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कृतो स्तत्तत्राह भाष्ये यथा वाग्योगविदिति त्र
त्यंतमित्यर्थः संतापेति प्रयत्नपुरुषाणामिति मनुष्याणामित्यर्थः तिरश्चामसंभवा योग्यताहस्तज्ञाने शरणा
मनुष्याणां तु योग्यत्वात्तन्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रविसेयमतो वाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः
तत्रानासंतापेत्यनेन शास्त्रज्ञानेनैव शरणां हो यद्यप्रसंगात्तर्किं तु वध्याद् ब्राह्मणलाघवज्ञानमेवापापास्ततेप्र
ति योजकमिंधनितं भाष्ये यो स्वज्ञानामिति निषेधशास्त्रमज्ञान् ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्वधादिकुर्वन्सोपि पतितः राम ८
एवेत्यर्थः प्रकरणादिति संनिधेरित्यर्थः नन्वेवं वाग्योगविदो यथा शब्दज्ञानात् धर्मः स्यात् तत्राह वाग्योगेति एवं चापशब्द

(१७)

न ६

योगास्त्वधर्महेतुर्नज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः। अज्ञानात्मकत्वापत्त्या प्रणीताः श्लोकाः इत्यादिः भाष्ये किं वा तत इति अतः प्रस्थापितं
विवक्षितमित्यर्थः उद्दुंबरं ताम्रं तु षष्ठत्वमिति इदमुपलक्षणं अन्यत्रापि दुष्टत्वस्येन तु कर्तरि क्तान्तप्रमत्तशाब्दस्य गीत इत्या
दिने समासोनुपपन्नः तत्र भवत इत्यनेन नसाकांक्षत्वाद् इत्यत्राह प्रमादेनेति भावे क्तान्त इति भावः विप्रतिपन्नत्वेन वेदवचोविप्रति
पन्नाश्रयत्वेन तत्वस्य तस्मिन्नारोप्य इत्यनाशाप [illegible] भगवतत्वं रस्सत [illegible] रिति भावः भाष्ये प्रसक्तप्रमादे नगीतो
पस्थकस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्दिष्टं शालिंगी नतु कर्तव्य [illegible] मप्रमत्त गीत इत्यत्राह अत्यन्त तथा दिक्विति भाष्ये वि
द्धस इति अत्र योग्यत्वोव्याकरणक्रमेषैव प्रसभिवादे अभिवादनानंतरप्रयोज्ये वचने नाम्नोभिवादक नोम्नं इत्युतं क
र्तुं येन जानंतितेषु कामं निःशंकेविनोप्य प्रवेसा हे तमप [illegible] कामं विध्यनुसारमंतरेवेत्यर्थः अप्रमहमिमनुकरणस्या
७ नितिपरत्वेपि कृत्प्रयोगाभावादृतित्वाभावेन दोषस्य [illegible] तत्वेन च समासाभाव इत्याह अत्रत्व क्विदप्रमहमिति वेत
इति पाठो दृश्यते सोपपाद्यः भाष्ये त्रीवदिति तद्धितकरणेन स्त्रीवितमात्वाभावेनित्यच्छत्वाभावमान प्रयुक्त दुःस्वभावोत्पान्न मितिभावः
ननु प्रकृतौ प्रयाजमंत्राः सविभक्तिकाः एवं पठ्यंते तत् क्रिमनेन वचनेन त्यत्राह प्रयाजेति ऊहमानो पाग्निशब्द प्रकृतिक
विभक्तिस्त्वयुक्ता इत्यर्थः ननग्निशब्दप्रकृतिकत्वं संगतं अपूर्वविभक्तिमात्रविधानेन केवलः प्रसंग इति निषेधात् मत्वेि
त्यातिपरिकप्रकृतिकाः सर्वविभक्त्यः प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्नत्वमग्नेप्रयाजानां पुरस्तात् पश्चादिति

(१०)

कै·टी·रण ९

मंत्रवर्णेनाभिन्नत्राह प्रकृतिका एवेता इत्याशयात् तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव विभक्तप्रथ्वप्रथमाद्वितीयात्तृतीयाषष्ठी
सप्तम्य एवेति श्रौतसंप्रदायः संजनसंहित इति यथायेपञामह इति पंचाक्षरमिति वर्णचाक्षुः सर्वेस्तत्रेरेति भाष्यात वर्ण
मात्रमित्यन्ये सकृत्यपुराणलिंगीन शब्दस्योभयपरत्वेयुक्तिमाह विद्यानितिवेदार्थज्ञ इत्यर्थः चत्वारीतिमइ. मंत्रः शब्देस्म
तिशब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः इष्यमाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दः रोरवीति महान्देवः अंतर्यामिरूपः शब्दोमर्त्यो
आविवेशत्याभेरमाविष्ट तवानितिमंत्रतात्पर्यमाह तो देवस्य शब्दलक्षणो व्याकरणाख्यस्तया व्याकरणज्ञस्तद्दासिद्धइवभ
तीतिमावतभाष्येपरस्याताम्नि परापश्यंतीमध्यमावैखरीरूपाणि भूतस्वाग्नेनिपातान्वेतिचकारः संगच्छतेनामाख्यातेति
नामशब्देनस्तुवंतं नमतिआख्याताख्ये प्रतिविशेषणाभवतीतिव्युत्पत्तेः आख्यातेतिडे· तेउपसर्गनिपातयोः एषगुणाद्य
नेगोबलीवर्दन्यायेनअयंपस्त्रांतरः अंतकः वैखरीरूपः तिद्धु भक्षीनोष्ठ लाहाहस्तुपइति सहशेषेणेति। शेषः पश्चमर्थः ते
स्सहितकारकाभिधायकत्वेनस्तुभिन्नौतभयोरपि संग्रहइतिभावः भाष्येउरसीत्यादिहकारंपंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्चसंयुतं उर
स्यंमन्विजानीयात मर्थन्याअनुर्यास्तुतेःमध्येवशिनः कंठरस्यानेनमुखातगतकंठाद्विस्थानमुपलभ्यते नवुचर्षीतिमंत्रे
णभूमिंसिंचतीतिवृषभइत्यतेतत्लेयं शब्दएवमित्यतआह कामानामितिमेघउदकमिवउक्तचतुःशृंगत्वादिगुणविशि
ष्टेनशानपर्वकं प्रयोगेणकामानांदातारित्यर्थः द्विशृंगादिपादिकरकंठमात्रबहुलौकिकशब्दभास्यव्यतिरेकांकिंरोरवीतित
आह भाष्येमहान्देवरस्मादिमहान्परब्रह्मस्वरूपो देवोनर्यामिरूपः शब्दोमर्त्येष्वाविष्टइत्यर्थः तेहावेशफलमाह महतादे

राम ९

the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(10A)

वेनेति साम्यं सायुज्येन तदुक्तं हरिणा ऋषिप्रयोक्तुरात्मानं शब्दमंतरवस्थितं आहुर्महांतं वृषभं येन सायुज्यमिष्यते आह चत्वारि शृं
गा त्रयो अस्य पादा इत्यादि ऋग्मंत्रः इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्रोक्तः सर्वैश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभः तस्मिन्नवलु
वाज्यो गविते शास्त्रे जेशा हज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणमामनः पूर्वलोकविद्धि घ्याइंकारग्रंथीनूत्रसंतं संसत्स्यते इति तद् पंते व्याख्याता
रः एतावंसे वेति वाक्परिमितानीति षष्ठी तत्पुरुषः पदजातानि पराः पश्यंती मध्यमा वैखर्यः नामादीनि च नामादिमध्ये चव ए
केकं चतुः पादं भाष्ये मनस ईषिणः चित्तस्य हि क्रमे ... री कर्तारः विद्यायोतरेभ्यो व्याहृत्याहिंसका बालेतेव वैयाकरणाः अ
से पांतरन्ते हेतुमाह गुहेति एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्धा भागः एकैकस्य चतुरं शत्वात् पश्यहीनो वा त्रयो भागा मध्यमांताः गु
हा अज्ञानं हृदयादिरूपा च वैयाकरणस्य शास्त्रबलेन तद्वलेलब्धयोगेन च गुहांधकारं विहाय सर्वं जानातीति भावः न निमिषं
तीति ज्ञान सामान्यविषयत्वाभाव उच्यते भाष्ये पन्मानुष्ये प्रवर्तत इति नो न विषयतया तद्वाच अवतुर्थमित्यन्वयः तस्मात्सकलप
देशानां यमनीषित्वायव्यबाध्येयं व्याकरणमिति शेषः ... व्याख्यैव वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यंत्याश्चेति तदद्भुतं अनेकतीर्थभे
दा मारुव्यावाचः परंपदं तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था परमसंभान्नुपपस्वा व्यवहारकारणं पश्यं
तौ नु [illegible] लोकव्यवहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रवृत्तिः प्रत्यवभागा व्रगतिरस्ति परमां तु नेति त्रय्या इत्यलं स्वरूपज्योति
रेवांतः परा वागनपायिनी तस्यां हृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते इत्युक्तेः अनेकतीर्थभेदायानामाख्यातादिदीपणा वेत्य सू
हं गशब्दादिरूपानेकभेदायाः आह खल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीति ऋक् क्रमे त्रेरति तद्व्याख्याता एतत्त्व इति उत शा ह्ना

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai — Joint project

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com